

В.О.ПРКО (Донецьк)

МАТЕРІАЛИ КАРТОГРАФІЇ ЯК ДЖЕРЕЛО ДО ІСТОРІЇ ПІВДНЯ УКРАЇНИ XVIII ст.

Подальше більш глибоке вивчення історії України, яке стало можливим в умовах незалежності, вимагає не лише уважного всебічного вивчення відомих традиційних джерел, але й використання нових, маловживаних. До їх числа можна віднести матеріали картографії – мапи, плани та інші графічні документи як прикладного, так і наукового призначення. Хоча на важливість використання цього виду джерел звертає увагу Д.І. Яворницький¹, використовуючи їх у своїх працях, публікуючи з них копії, однак дослідники використовували їх порівняно мало². До певної міри, на нашу думку, це обумовлювалось не лише станом їх зберігання³, але й обмеженістю доступу до них⁴. Тому не дивно, що лише в дослідженнях В.М. Кабузана⁵, І.І. Тимофійенко⁶ використовуються вони як один з видів джерел, а не епізодичний ілюстративний матеріал, що інколи зустрічалось в більш ранніх працях.

Протягом XVIII ст. з різною метою створено велику кількість різноманітних картографічних матеріалів, які нині зберігаються в двох найбільших архівних сховищах - Центральному державному військово-історичному та Центральному архіві давніх актів Росії.

Створенню різноманітних картографічних матеріалів, що можуть бути нині використані для вивчення історії Півдня України, сприяла робота в галузі картографії, яка велася в Петербурзькій академії наук, в Сенаті й завершилася створенням “Атласа Российской империи”⁷, війна, котру вела Росія за Північне Причорномор’я протягом XVIII ст. Перечислені фактори сприяли появі не лише рукописних, але й друкованих мап, планів оборонних споруд, міст і т.д.

Усвідомлюючи те, що в одній статті неможливо проаналізувати усі картографічні матеріали, які зберігаються лише в колекціях двох архівосховищ, хотілось би розпочати з короткої характеристики “Карты западной и южной России” Ю. фон Мангдена і Я. Брюса 1699 р., оскільки багато з нанесених на ній поселень, оборонних споруд зустрічаються вперше, а в подальшому вони наявні не тільки на мапах російського, але й іноземного походження. Вона була спеціально підготовлена для Петра I, про що свідчить напис на він’єтці, розміщеній на правій стороні мапи. Видрукована вона Я. Тінсінгом, якому Петро I надав право друку російських мап і вільного продажу їх в Росії під час свого перебування в Голандії. Її розмір становив 55,5 x 48,5 см, масштаб 1:3100000⁸. На ній досить добре відтворена річкова мережа межиріччя Дніпра й Дону, хоча доплив р. Вовчої зображений допливом Кальміуса, реально відтворені шляхи сполучення, що пролягали через цю територію, зв’язуючи Лівобережну й Слобідську Україну з Кримом і Північним Приазов’ям. Поруч з відомими й відміченими на більш ранніх мапах оборонними спорудами й поселеннями, на ній нанесені на правобережжі Сіверського Дінця фортеця Тор, містечка Солене, Маяки, що появилися тут у 60-70 роки XVII ст. Правда, фортеця Тор і містечко Солене показані як два окремі пункти, в той час, як вони становили одне і те ж поселення. На лівому березі Дінця, при р. Жеребець, нанесено поселення Нова сіль, де виварювали з 1681 р. сіль мешканці Соленого та приїжджі промисловці⁹. Відсутня на ній Бахмутська фортеця, яка документально зафіксована 1703 р.¹⁰. На лівому боці Дінця позначені Ераснянськ, Айдар та інші поселення, котрі відмічаються в інших джерелах. На правому боці в пониззі Самари показані Новогородиськ і Сергіївське, при Чортотлику – Січ.

Наступним за хронологією можна назвати “Чертеж Слободским полкам, лежащим между Доном, Осколом, Донцом и Ворсклою, также и Бахмутской провинции и тем местом, где в 1729 г. стояли драгунские ландмилицкие полки”¹¹, складений землемірами Орешкіним і Григор’євим у 1731 р. На ньому найбільш детально відтворені поселення слобідських полків, оборонні споруди, зведені у 70-80-х роках вздовж Сіверського Дінця, тобто Ізюмська¹² і Торська укріплені лінії¹³.

На 30-і роки припадає значна кількість різноманітних картографічних джерел, що пов’язані з будівництвом Української лінії та розселенням на ній ланмільцьких полків, російсько-турецькою війною 1735-1739 рр. і встановленням між Росією та Туреччиною нових кордонів згідно умов Белградського договору. Серед них особливої уваги заслуговують “Разрезы трех крепостей: при Берестовеньке, Берестовой и Тройчатых Буераках”¹⁴ та “План крепости Украинской линии: типовой проект”¹⁵. Виконані вони фарбами і мають підписи: перші два - генерал-майора де Бренї, під керівництвом якого зводилася лінія, третій – командуючого російськими військами під час війни 1735-1739 рр. фельдмаршала Мініха. Дозволяють вони скласти уявлення про форму та оборонні властивості фортець Української лінії, що зводилася у 1731-1735 рр. між Дніпром і

Сіверським Дінцем, на правому березі Орелі, Берестової та лівому березі Береки¹⁶. Сама лінія з її реданним валом, редутами та висунутими перед нею форпостами найбільш детально зображена на “Генеральной карте Украинской линии от Днепра до Северского Донца”, виготовленій у лютому 1736 р.¹⁷. (масштаб 1:86000) та мапі “Украинская линия, построенная с населением девяти полков”.¹⁸ Час виготовлення її можна встановити приблизно 1739 р. на підставі тексту, який знаходиться у правому верхньому її куточку. Завдяки цим картографічним матеріалам можна встановити кількість фортець, збудованих на лінії, та їх назви (подаються за їх розташуванням від Дніпра до Дінця: Борисоглібська, Рівенська, Василівська, Ряска, Св. Федора, Козловська, Св. Іоанна, Орловська, Св. Парасковії, Єфремівська, Олексіївська, Михайлівська, Слобідська, Тамбовська, Св. Петра; на правому крилі, при Орелі, було ретраншаментоване містечко Цариченка, котре під час війни з Туреччиною стало головною базою для російської армії, штаб-квартирою фельдмаршала Мініха), число редутів (49, а не 149, як планувалося), форпостів (51, з яких 32 були прикриті редутами) та загальну протяжність валу – 268,5 версти.¹⁹ На північ від лінії відмічені землі, відведені для поселення ландміліцьких полків. Остання мапа чітко окреслює, що з 20-ти запланованих ландміліцьких полків на лінію переселили лише дев’ять, решта залишилася в тих округах, де вони були сформовані. Вони повинні були залишатися там до того часу, поки не буде збудовано лінію вздовж Сіверського Дінця, від Петровської фортеці до ріки Лугані²⁰. На цих же мапах нанесено кордон між Росією та Туреччиною, встановлений згідно договорів 1711-1713 рр.

Наявний на другій мапі текст засвідчує, що будівництво Української лінії не відповідало намірам, бо її протяжність не дозволила забезпечити надійну охорону, оскільки татари вривалися за лінію, спустошуючи села, забираючи в полон людей²¹; не змогла вона забезпечити і надійне прикриття військ під час війни з Кримом, через віддаленість від Перекопу; не дозволила підтримувати постійний зв’язок з наступаючими на ворога військами, що проявилось під час війни; а проведення її через землі слобідських полків не лише обмежило останні в наділенні землею та сінокосами, але й не дозволило виділити необхідної кількості землі для ландміліцьких полків, що викликало незадоволення як серед перших, так і серед других. Наприкінці у цьому написі говориться, що врахувавши всі “удобства и неудобства”, зваживши на затрати для побудови, можна “труды считать потерянными”. Фактично це була оцінка тих величезних затрат, що зазнали українські козаки та селяни, яких щорічно у 1731-1735 рр. направляли по 30 тис. чоловік з волами, підводами та зброєю.

На врізках цієї мапи наявні також кольорові зображення планів фортець, редутів. Доповненням до цих мап може служити “Прожект, каким образом начатие Украинской линии при Днепре укрепить” (складений 29 жовтня 1735 р., масштаб – 1 дюйм: 60 сажнів)²¹. Більш

детальну картину укріплення правого флангу Української лінії подає “Ландкарта местности по Днепру, от Кременчуга до Усть-Самары”, копія якої виготовлена у жовтні 1736 р.²².

Крім картографічних матеріалів, що відтворюють стан оборонних споруд на південно-західних кордонах Російської імперії, в той же час в Академії наук були створені мапи, які дозволяють відтворити хід російсько-турецької війни 1735-1739 рр. Серед них виділяється “Карта театра военных действий русско-турецкой войны 1736-1739 гг.”²³ (масштаб 1:1365000). На ній нанесені маршрути російської армії до Криму, збудовані на цьому шляху укріплення, котрі повинні були забезпечувати її зв’язок з основною базою, що знаходилася в Цариченці при Українській лінії, Українська лінія та інші укріплення, збудовані не тільки напередодні війни, але ще наприкінці XVII ст., в тому числі й Торська лінія. Важливо також і те, що на ній позначені й дороги, які проходили на той час через цей регіон. Тож не дивно, що “Карта...” використовувалася як основа для складання інших мап, у тому числі й іноземного походження²⁴.

Чисельна група мап дозволяє простежити зміни у кордонах між Росією й Туреччиною після війни 1735-1739 рр. Найбільше їх збереглося в колекції “Землемірні мапи” ЦДВІА. На особливу увагу заслуговують: “Карта новоучиненной границы между Россией и Турцией”, складена інженер-капітаном Ф. Молчановим у 1740 р. (масштаб 1:330000)²⁵, “Карта русско-турецкой границы в районе нижнего течения Буга и его левых притоков с нанесением различных вариантов проведения границы” (1740 р., масштаб 1:168000)²⁶, “Карта новой границы между Россией и Турцией по проекту 1739 г.” (1742 р., масштаб 1:84000)²⁷, “Карта русско-турецкой границы от реки Буга до реки Ингульца” (1743 р. масштаб – 1:168000)²⁸, “Карта русско-турецкой границы”, складена з карти, що зберігалася в Колегії іноземних справ, І. Корчбниковим²⁹. Усі ці мапи дозволяють спостерігати за змінами в кордонах між Російською та Османською імперіями після війни 1735-1739 рр., за станом оборонних споруд, що були збудовані в ході війни. У той же час вони до певної міри відтворюють і стан заселення та господарства Півдня України на початку 40-х рр. Перераховані карти основну увагу зосереджують на території, обмеженій з заходу р. Синюхою, на півночі Віссю, Тясьмином, Орїллою та Сіверским Дінцем на північному сході, Доном на сході, на півдні – Південним Бугом, Чорним та Азовським морями. За ним видно, що кордон між обома імперіями згідно Белградського договору та наступних розмежувань проходив від впадіння до Південного Бугу Сухого Ташлика майже прямою лінією на р. Кам’янку, доплив Дніпра, від неї по Дніпру до її лівого допливу Кінські Води, по ній до її витоків, з неї на Берду, по останній до прийняття нею допливу Караташ, від нього прямою лінією по березі Азовського моря до Міуського лиману. Слід відмітити, що крім Нової Січі, при р. Базавлуку, поруч з нею відмічений Новосіченський ретраншамент,

збудований під час війни для російського гарнізону, що розмістився у ньому. Відмічаються верф та укріплення, збудовані на Хортиці під час війни за вказівкою царського уряду.

Безпосередньо за часом до цих мап примикає “Карта Заднепровским местам, от устья Синюхи, где впала в Буг”, складена за вказівкою київського генерал-губернатора підполковником Д. де Боксетом у 1745 р. (масштаб 1:210000)³⁰. На ній не тільки нанесені кордони Російської імперії, в тому числі й установлені ще в 1714 р., землі Війська Запорізького по обидві сторони Дніпра, від Синюхи на заході до Кальміусу та Торця на сході, поселення Миргородського і Полтавського полків, що з’явилися на правобережжі Дніпра, в межах запорізьких володінь у 30-х - на початку 40-х років, а також згадувані вже на попередніх мапах оборонні споруди та новів, що зводилися після 1739 р. на кордоні з Туреччиною й Польщею під керівництвом миргородського полковника Кочубея та де Боксета.

У цьому ж році на замовлення Колегії іноземних справ ця мапа була продубльована де Боксетом під назвою “Карта Заднепровским местам, снятая и сочиненная вновь в 1745 году по силе высочайших ея императорского величества указов из государственной Коллегии иностранных дел от устья реки Тясьмины до устья реки Синюхи, где впала в Буг, с показанием вновь поселения Миргородского и Полтавского полков от 1740 км 1745 год. Снял и сочинил полковник Д. де Боксет в 1745 г.”. На ній наявний підпис де Боксета³¹. Саме за мапою де Боксета І.Хорват наприкінці 1751 р. визначав місця розселення вивезених ним з Австрійської імперії людей, що виявили бажання перейти на службу в російську армію й поселитися на Україні, тому дехто її розглядає, як першу мапу Нової Сербії. В дійсності такою була “Карта Заднепровским местам, с показанием Новой Сербии, польской и турецкой границ”, складена на підставі мапи де Боксета М. Рогозіним восени 1752 р. і підписана генерал-майором І. Глібовим, призначеним першим комендантом фортеці Святої Єлисавети та відповідальним за поселення Нової Сербії. Разом з рапортом Глібова 27 листопада цього ж року вона була доставлена до Військової колегії, котрій підпорядковувалася Нова Сербія (її масштаб – 1:315000)³². В інформаційному плані вона фактично повторює мапу де Боксета, визначаючи чітко кордони Нової Сербії, місце майбутньої Єлисаветинської фортеці.

Восени 1749 р., у зв’язку з намірами замість Української лінії, що залишилася позаду новостворених поселень на південь від Орелі, збудувати нову вздовж р. Самари, була виготовлена “Достоверная ландкарта между рек Днепра и Донца, на расстояниях от Усть Самары до Изюма и Луганской станицы”³³. Хоча в назві мапи окреслена територія межиріччя Дніпра і Дінця, однак фактично вона виходить за її межі, захоплюючи й сусідні території. На ній зображена Українська лінія з фортецями, збудовані наприкінці XVII ст. містечка на правому

березі Орелі. Чітко показано, що до системи оборонних споруд входило і містечко Цариченка, хоча воно було заселено вихідцями з Поділля, а при містечку Маячка збудували Лівенську фортецю, при Нехворощі - Василівську. На цій мапі найбільш достовірно згідно документів розмежування 1714 р. нанесений кордон між Росією та Туреччиною. Від Дніпра, від впадіння в нього річки Соколівки, він йшов на витoki річки Кільчені по водорозділу Орелі й Самари – до витоків Сухого Торця, звідки повертав на південний схід до витоків річки Грунської, Казенного Торця, перетинаючи Кривий Торець при Залізній балці, виходив на водорозділ річок Кринки та Лугані, по ньому проходив до витоків річки Білої, перетинав її нижче Байраку та йшов на річку Нагільну, а з неї, залишаючи праворуч Азовську дорогу, – до Дону, де впадала в нього річка Кабанівка. Відмічено на ній і кордон між Росією й Туреччиною, Встановлений за умовами Константинопольського договору 1700 р. межевою комісією 1750 р., відновлений умовами Белградського договору та розмежуванням 1742 р. Від Азова при березі Азовського моря він проходив до Міуського лиману, від нього майже прямою лінією до впадіння в Берду її лівого допливу річки Каратиш, Бердою на Чорноморско-Азовський водорозділ, а з нього по Кінських Водах – до Дніпра.

На мапі нанесені запроєктовані до будівництва три варіанти нової лінії. Жовтим олівцем забарвлена лінія, котру пропонувалося звести від Дніпра, де починався кордон Росії з Туреччиною 1714 р., до сл. Горбачове, а від неї майже прямою лінією до м. Ізюма. Зеленим олівцем нанесена лінія від річки Ворона на Нижню Терсу, а з неї на верхів'я Вовчої, а відтак на Саур Могилу, а з неї до Дінця, проведена від Дніпра нижче впадіння в нього Самари до прийняття нею річки Татарки, далі вона проведена по лівому березі Самари до прийняття річки Водяної. При ній вона розходилася двома гілками: одна йшла до Черкаського лісу й старої Торської лінії, друга – до витоків Казенного Торця, Кринки, Білої, вздовж неї – до Сіверського Дінця. На цій лінії запроєктовані були для будівництва такі фортеці: 1) при гирлі Самари, 2) на північний схід від першої за течією Самари, 3) при річці Татарці, 4) при північному виступі Самари, 5) при впадінні в Самару Вовчої, 6) Тернівки, 7) Чаплинки, 8) Бика, 9) Опалихи, 10) Водяної, 11) при витоках Казенного Торця, 12) при Кривому Торці, 13) при Кринці, 14) при витоках Білої, 15) посеред течії Білої, 16) при Ольховій. Темно-зеленим кольором від цієї лінії проведено відгалуження на річку Маячку, ліву притоку Казенного Торця, через Торець на Біленьку й Бахмут, а з нього – на витoki Білої.

На цій мапі відмічені всі міські та основні сільські поселення, збудовані під час війни з Туреччиною 1735-1739 рр., укріплення від Орелі до Перекопу на лівому боці Дніпра. Разом з мапою де Боксета вона дає найбільш повну картину стану заселення Степової України, що здійснювалося стихійно в процесі народної колонізації.

Своєрідним узагальненням цих двох мап можна вважати "Генеральную карту от Киева по р. Донцу до Очакова и по степи до

Азова с показанием Новой Сербии, Слободским казачьим поселением и с Украинской линией, также Турецкой области и польского владения с Российской империей границ”³⁴. На ній відмічені такі нові утворення, як Нова Сербія та Новослобідський козацький полк на правобережжі Степової України, Слов’яносербія – на лівобережжі, що виникли у середині 50-х років.; окреслені межі Війська Запорізького, кордони Російської імперії з її сусідами та нанесені прикордонні споруди. Одним словом, цю мапу можна вважати своєрідною узагальнюючою картографічною пам’яткою, яка дозволяє зробити певні висновки про стан залюднення й господарства Півдня України в середині XVIII ст.

Крім загальних мап, що відтворили процес створення військово-землеробських поселень на території Півдня України, дійшли до нас і картографічні пам’ятки, котрі відтворюють процес їх розвитку. Серед них особливої уваги заслуговують. “Карта Сербии с показанием Гусарского конного и Пандурского пехотного полков”, складена у лютому 1756 р. (масштаб – 1 дюйм: 10 верст)³⁵ і “Генеральная карта Новой Сербии с ее разделением на разные поселения, полки, сочиненная в 1759 г.”³⁶. Кожна з них відображає певний період в розвитку цього військово-землеробського поселення, що формувалося за всебічної підтримки на противагу Війську Запорізькому на його землях з боку царського уряду. Якщо перша відтворює його стан на початковому етапі, то друга – на завершальному. На ній відмічені не лише поселення, що входили до Гусарського і Пандурского полків, сформованих І. Хорватом, оборонні споруди, які виникли на цій території, але й поселення Новослобідського козацького полку та запорожців, що знаходилися по сусідству з ним. На мапі чітко визначені межі цих поселень. Північна межа Нової Сербії від Дніпра проходила вздовж р. Тясмин до річки Ірклай, до Нерубайлівського лісу, від нього майже прямою лінією на північний виступ Великої Вісі, нею до р. Синюхи, останньою до її допливу Кагарлик, правою стороною Кагарлика, а з нього майже прямою лінією на злиття річки Кам’янки з Інгулом, звідси на правий доплив Дніпра річку Омельник, по ньому до Дніпра. На південь від Нової Сербії розташовувався Новослобідський козацький полк, який утворився з переселенців, що змушені були покинути насиджені місця, відведені царським урядом під Нову Сербію. Його південна межа від р. Синюхи проходила по р. Чорний Ташлик до впадіння в нього його допливу річки Мазниці, по ній до Семи Байраків, а відтак через степ майже прямою лінією на р. Самоткань, по ній до Дніпра. На південь від Новослобідського полку знаходилися землі Війська Запорізького.

Обидві мапи виконані в кольорі. На першій з них по боках розташовані кольорові врізки з планами фортеці Св. Єлизавети, Новомиргородського шанця, Новоцибульова, Петроострова, а внизу – “Експликация Новой Сербии Гусарского конного и Пандурского пехотного полков” з відомостями про кількість землі, відведеної під

кожне поселення. На першій мапі в межах Новослобідського козацького поселення нанесено 24 слободи, на другій – уже 32.

В той час, коли на західних окраїнах запорізьких земель формувалася Нова Сербія, на сході, в межириччі Сіверського Дінця, Бахмуту та Лугані, співвітчизники І. Хорвата Р. Прерадовіч і Т. Шевіч та виведені ними з Австрійської імперії офіцери і рядові створюють аналогічне військово-землеробське поселення – Слов'яносербію. Її заселення в межах Бахмутського повіту, що з середини 20-х років XVIII ст. опинився у складі Воронежської губернії, можна простежити за мапами 1734³⁷, 1755³⁸ і 1756 років³⁹. На особливу увагу серед них заслуговують перша і третя. На першій наявний підпис Бібікова, котрий з боку уряду відповідав за дотримання умов розселення людей Прерадовича й Шевіча. На ній відмічено на терені, відведеному для поселення сербів і хорватів, село Серебрянка та слободи Шипилівка і Ковалівка, 92 хутори, 13 з них разом з названими слободами – на правій стороні Сіверського Дінця, 37 – на лівому березі р. Лугані та її допливів, 42 – на правому боці Бахмуту, в котрих проживали в основному українці, що переселилися наприкінці XVII - початку XVIII ст. зі Слобідської України, коли ця територія входила до складу Ізюмського полку⁴⁰. Згідно указів царського уряду вони повинні були повернутися на місця виходу, продавши свої домівки новим поселенцям. На останній з мап відмічені 16 рот (шанців), котрі були організовані військовими поселенцями на місцях попередніх поселень. Позначені укріплення, зведені для охорони Слов'яносербії на її кордонах.

До них безпосередньо примикає за територією “Карта Слободской Украины (район Воронеж – Глухов, Киев – Бахмут) с нанесением Украинской линии, составленная кригс-комиссаром Рычковым”⁴¹ (масштаб 1:672000). Слід зауважити, що вказана назва мапи значиться в описі фонду, а на самій мапі вона більш складна: “Географическое описание кригс-комиссара Рычкова в бытность его в должности инспектора через неоднократные проезды для смотру киевского, глуховского, и белгородского гарнизонов, тож одиннадцати в дистриктах полков с показанием расстояния, изображением дорог, рек, городов и сел и приличных деревень..., составленное в 1752-1755 гг.”. Таким чином, сама назва уже говорить про зміст нанесеної на цій мапі інформації. Однак, стосовно відомостей про відстань між окремими населеними пунктами, слід відмітити, що вони не завжди відповідають дійсності. Так, згідно повідомлень Ричкова, від Дніпра до Белівської фортеці відстань становила 130 верст, а від Белівської фортеці до Сіверського Дінця – 116 верст, в той же час за підрахунками Галковича вона становила 268,5 верст⁴². На цій мапі найбільш цінною є інформація про шляхи сполучення, що пересікали в середині XVIII ст. межириччя Дніпра й Сіверського Дінця.

До неї дуже близька не лише за інформацією, але й територіально “Карта Левобережной и части Правобережной Украины с нанесением

слободських казачих поселень, Нової Сербії, Української лінії і границь з Польшею і Турцією”, складена в 1759 р. (масштаб – 1:672000). На ній наявний підпис генерал-майора І. Хорвата. Близькість інформації цих двох картографічних пам’яток дає підстави стверджувати, що вона була складена на підставі попередніх, в тому числі й географічного опису Ричкова.

На середину 60-х років приходить ліквідація автономії України та введення на її території характерного для Російської імперії управління. Згідно указу від 22 березня 1764 р. Нова Сербія та Новослобідський козацький полк були перетворені у Новоросійську губернію⁴³. Кінний Гусарський полк переіменован у Чорний гусарський полк, а піхотний Пандурський – у Жовтий гусарський, Новослобідський козацький – у Єлизаветградський пікінерний. Указом від 11 червня цього ж року до складу новоствореної губернії причислили Українську лінію, Слов’яносербію та Бахмутський козацький полк⁴⁴. При цьому полки Прерадовича та Шевіча були злиті в один Бахмутський полк, Бахмутський козацький полк став називатися Луганським пікінерним і було створено два пікінерних полки – Дніпровський та Донецький, а переведений з Києва і поселений при р. Самарі Молдавський гусарський полк стали називати Самарським. Дещо пізніше Новоросійська губернія була розділена на Єлизаветградську та Катерининську провінції і Бахмутський повіт, переданий зі складу Воронежської губернії⁴⁵.

Наприкінці 1764 р. за завданням уряду відбулося розмежування Новоросійської губернії, на підставі матеріалів якої й була підготовлена “Карта Новороссийской, Малороссийской губерний и слободских полков со смежными землями”⁴⁶, масштаб якої – в 1 дюймі 15 верст. Наявні в ній відомості мають здебільшого узагальнюючий характер в порівнянні з попередніми мапами Нової Сербії та Слов’яносербії. Крім кордонів новоствореної губернії, на ній відмічені всі оборонні споруди та поселення у межиріччі Дніпра та Сіверського Дінця, у тому числі й хутори, зокрема в межиріччі Орелі й Самари.

Більш детальні відомості про стан заселення краю подають плани провінцій та повітів губернії. Серед них заслуговують на увагу в першу чергу плани Бахмутського повіту 1765 і 1767 рр.⁴⁷ Перший був виготовлений у зв’язку з передачею повіту зі складу Воронежської губернії до Новоросійської. На ньому стоїть підпис прим-майора П. Седякіна. Його масштаб – 1 дюйм становить 4 версти. Фактично він відображає стан повіту на час його передачі до складу Новоросійської губернії. Другий, підготовлений через два роки після першого, відбиває ті зміни, що відбулися за цей час. На ньому чітко визначені кордони повіту, укріплення, що планувалося звести на рубежах, перш за все південних, на межі з Військом Донським. Обидва плани кольорові, на них позначені не лише військово-землеробські поселення, що знаходилися в межах повіту, але й всі інші, враховуючи й хутори з зазначенням приналежності.

На заході повіт межував з землями запорожців, фактично по тій лінії, по якій проходив кордон між Росією та Туреччиною у 1714 р. – від витоків

Бахмуту до злиття Казенного Торця з Кривим, відтак до с. Церкаського на Сухому Торці, від нього по старій Торській лінії, тобто по Голій Долині до с. Пришиб на Сіверському Дінці, Дінцем – до лівого його допливу Жеребця, по ньому до рівня витоків річки Борової, через неї до злиття Білої з Айдаром, а відтак на річку Євсюг, по ній – до Дінця, Дінцем – до впадіння в нього його правої притоки річки Луганчик, а по ньому до водорозділу Сіверського Дінця з Міусом, по ньому – до витоків Кривого Торця й Бахмуту. Крім містечок Бахмута, Маяків, Райгородка, на плані відмічені володіння Святогірського монастиря, місцевої служилої знаті, коменданта Бахмуту підполковника І. Шабельського, офіцерів гусарських полків, в тому числі не тільки села, слободи, але й хутори, котрі вже на початку 70-х років виступають як слободи та села.

Щодо Катеринославської провінції аналогічна інформація наявна в “Плане Екатеринославской провинции от Днепра до Донца с позначением всех местечек, слобод и хуторов от Украинской линии внутрь на 40 верст”, складеному у 1765 р. (масштаб - 1:168000). На ньому наявний також підпис П. Седякіна⁴⁸. Слід підкреслити, що, крім території Української лінії, до нього входять землі, які безпосередньо прилягали до неї, тобто Війська Запорізького та Лівобережної України.

Елисаветградської провінції стосуються дві складені підряд мапи. Перша – “Карта Новороссийской губернии Елисаветградской провинции с показанием в оной вновь поселенных запорожцами слобод и зимовников”, складена у листопаді 1773 р. (масштаб – 1 дюйм відповідає 10 верстам)⁴⁹, крім поселень Нової Сербії, враховані й населені пункти, розташовані на суміжних територіях. На ній з заходу на схід йшли такі поселення запорожців: поблизу Катерининського шанця – слобода Запорізька; на річці Кам’янці, лівому допливу Інгулу, – сл. Кам’янка; на схід від неї – Верблюжка; на Інгульці – сл. Петрова; на р. Комісарівці – Комісарівка та багато інших, розташованих на землях запорожців.

Друга – “Карта Новороссийской губернии Елисаветградской провинции с показанием в Черном, Желтом, Молдавском гусарских и Елисаветградском пикинерном полках то ж и в крепости и в государственных округах всех отводов в Черном и Желтом всех угодий на каждый двор по 26, а в Молдавском и Елисаветградском и прочих округах по 30 десятин”⁵⁰, складена в грудні 1774 р., чітко окреслює межі усіх складових частин провінції, наявні у ній поселення, відмічаючи розміри земельних дач і види землекористування у кожному поселенні, за винятком Староаджамської та Новоаджамської рот Єлисаветградського пікінерного полку, через пошкодження правого нижнього куточка мапи. Поскільки розміри земельних угідь під новосербськими поселеннями відмічені на мапі Нової Сербії 1776 р., то це дає можливість співставити їх.

Для дослідження стану залюднення півдня України певну вартість становить “Карта части Малой Татарии, очаковских ногайцев”, складена І. Ісланьєвим навесні 1776 р. (масштаб – 1:420000)⁵¹.

Взаємовідносини між поміщиками Слобідсько-Української губернії та запорожцями допомагає відтворити “Карта принадлежащих жителям г. Изюма поселений, присвоенных запорожцами”, складена у 1773 р.⁵².

Велику групу становлять мапи, котрі стосуються війни Росії з Туреччиною, будівництва оборонних споруд під час неї на південних рубежах Російської імперії. До них в першу чергу можна віднести: “Карту топографическую, или показание земель и областей, где были движения, компаненты, осады и баталии в 1769-1775 гг.”⁵³, “Карту частей Малороссии, Польши, Молдавии и Крыма с показанием движений в минувшую войну 1769-1774 гг.”⁵⁴, “Генеральную карту театра войны между Россией и Турцией 1769-1775 гг.”⁵⁵, котрі дозволяють ознайомитися з місцями дислокації військ, пересуванням російських військ у межах Півдня України. Заходи царського уряду та командування російської армії у зміцненні південних рубежів Російської імперії, будівництві нових оборонних споруд, найбільшою мірою відбилися на “Карте части последней границы Российской империи с Оттоманской Портою между Азовским морем и рекою Днепром с указанием расположения крепостей на реках Берде и Конские воды”, складеній у лютому 1770 р. під керівництвом генерал-поручика М. Деденьова (масштаб - 1:700000)⁵⁶. На додатках до неї зображені плани окремих фортець. І хоча у заголовку зазначено, що вона подає відомості про останній кордон між Російською імперією та Портою, однак на ній позначені й кордони 1714 та 1742 рр., усі оборонні споруди, що знаходилися у межиріччі Дніпра й Сіверського Дінця, та найбільш важливі поселення. Новою є інформація про побудову Дніпровської лінії, що повинна була перекрити будь-яку можливість вторгнення кримської орди в межі Російської імперії, як це мало місце наприкінці 1768 р. Згідно цієї мапи, при Дніпрі, на березі річки Московки, та на узбережжі Азовського моря, на лівому боці Берди, відповідно – 3 і 2 фортеці малої величини, між витоками Кінських Вод і Берди – суцільний земляний вал та 3 ротних фортеці, в котрих повинні були розміститися 1014 гармат і 306 мортир. Все будівництво мало коштувати 1178549 крб.

За інформаційними можливостями дуже близька до неї “Карта Украинской линии от Днепра до Донца, с проектом укрепления границы по рекам Конские Воды и Берде до Азовского моря”⁵⁷. Як і перша, вона складена також під керівництвом Деденьова, але дещо менша за розміром і масштабом (1:711000). Крім зазначених вище відомостей, на ній нанесені мечеті на лівій стороні р. Кінські Води. До неї додаються плани трьох фортець, тобто середніх, малих і ротних, які передбачалося збудувати на Дніпровській лінії. Усі ці разом узяті картографічні матеріали дають достатньо повну характеристику початкових планів укріплення кордону на ділянці між Азовським морем і Дніпром. Вся система укріплень на південних кордонах більш повно може бути вивчена при залученні ряду інших картографічних матеріалів: перш за все “Карты течения рек Миуса и Самбека, и побережья Азовского моря

с планами и профилями крепостей Таганрогской, Павловской и Семеновской”⁵⁸ (масштаб 1:252000) и “Карты района городов Керчь, Еникале, Тамань с нанесением границ с Крымским ханством”⁵⁹ (масштаб 1:84000), а також “Карты района устья Днестра с нанесением южной границы России по трактату 1774 г.”⁶⁰ (масштаб 1:840000). До них можна ще додати узагальнюючу мапу південних кордонів Російської імперії (польською мовою)⁶¹.

Найбільш численні та різноманітні картографічні матеріали припадають на останню чверть XVIII ст. Поява їх здебільшого обумовлена адміністративними реформами, котрі проводилися на півдні України протягом цього часу. Після Російсько-турецької війни 1768-1774 рр. до складу Російської імперії увійшли землі між Дніпром і Бугом, що стало поштовхом до змін в адміністративному поділі. Згідно указу від 14 лютого 1775 р. на базі Новоросійської губернії створюється Азовська губернія⁶². Після ліквідації Запорізької Січі їх території розширилися за рахунок її земель. Крім запорізьких земель на схід від Дніпра до Азовської губернії у 1777 р. була включена Катерининська провінція, котра до цього знаходилась у складі Новоросійської губернії⁶³. Зі створенням цих губерній проводяться в них переписи населених пунктів, на підставі яких потім складаються їх мапи. Однією з перших була “Генеральная карта Новороссийской и Азовской губерний” 1778 г. (масштаб – 1 дюйм : 10 верст)⁶⁴. Вона охопила територію від Сіверського Дінця на сході до Південного Бугу й Синюхи на заході, від річок В.Вісі й Тясмина на правобережжі Дніпра, Ворскли – на лівобережжі, до Чорного й Азовського морів. Крім уже відмічених на більш ранніх мапах оборонних споруд, на ній позначені найбільш відомі поселення цих губерній.

Азовська губернія розташовувалася в межиріччі Дніпра й Сіверського Дінця. На півночі її межу становила Українська лінія, на заході – р. Дніпро, на півдні – Дніпровська лінія, Азовське море. До неї входили міста Керч і Єникале та землі Війська Донського. Правда, донські козаки зберегли свою автономію у складі губернії. На початку 1777 р. вона складалася з Катерининської, Натальїнської, Бахмутської та Павлівської провінцій. Центром губернії спочатку була Белівська фортеця на Української лінії, а з 1782 р. – Катеринослав (нині – Новомосковськ)⁶⁵. Згідно “Генеральной карты Азовской губернии с ее уездами, сочиненной И. Исланьевым 1782 г.”⁶⁶ (масштаб – в 1 дюймі 10 російських верст), вона складалася з Азовського, Бахмутського, Торського, Натальїнського, Цариченського, Катерининського, Марієнпольського, Олександрівського та Павлоградського повітів.

Новоросійська губернія займала територію на правобережжі Дніпра та межиріччі Орелі й Псла. Спочатку вона ділилася на Кременчуцький повіт, Полтавську, Єлизаветградську, Слов’янську та Херсонську провінції. Але вже у 1779 р., як свідчить “Карта Новороссийской губернии с показанием 12 уездов”⁶⁷, вона поділялася на 12 повітів. Слід відмітити, що обидві мапи містять відомості про поселення, заводи,

торги, ярмарки, дороги, переправи, які дають можливість глибокого вивчення не лише адміністративного, але і господарського стану Півдня України.

Найбільш чисельну групу картографічних матеріалів становлять атласи (1784⁶⁸, 1787⁶⁹, 1790⁷⁰, 1793⁷¹, 1795 рр.⁷²), окремі мапи та плани⁷³ Катеринославського, Вознесенського (1795 р.⁷⁴) намісництв і Новоросійської губернії (1799 р.⁷⁵). Атласи мають мапи повітів, плани міст, а також додатки до них, описи дач, що подають коротку характеристику кожного поселення на час їх створення. Оскільки історія виникнення цих пам'яток була предметом дослідження О.І. Дружиніної⁷⁶, то хочеться зазначити, що ці картографічні матеріали разом із супровідними описами дають найбільш повну інформацію не лише про населені пункти, але й наявні оборонні споруди на цій території.

Наявні підготовчі матеріали до складання атласів намісництва ("План части Екатеринославского наместничества Бахмутского уезда с показанием казенных и владельческих селений, позначенных на оном казенных лесов в разных местах состоящих 1784 г."⁷⁷, "Ведомости к атласу Вознесенского наместничества открытого по высочайшему его императорского величества повелению в 10 день мая 1795 г. составленного из трех округов, отошедших от Екатеринославского наместничества, приобретенного от Порты Оттоманской Очаковской области и части оставленной от Брацлавской губернии и разделенной на 12 уездов"⁷⁸ та ін.) дозволяють не тільки відтворити технологію створення атласів і оцінити їх інформаційні можливості, але й відмітити їх значення для вивчення таких важливих питань з історії Півдня України, як територіально-адміністративний поділ, заселення й господарське його освоєння, політика царського уряду в цьому регіоні протягом XVIII ст.

Короткий огляд найбільш важливих картографічних матеріалів, що стосуються Півдня України XVIII ст., дає всі підстави стверджувати, що ця територія досить добре представлена таким видом історичних джерел, як картографічні матеріали, котрі в комплексі з іншими видами джерел дають можливість більш глибоко вивчити недостатньо досліджені питання залюднення та господарства Півдня України протягом XVIII ст., політику царського уряду стосовно цього регіону, простежити досконало всі зміни в його адміністративному поділі.

¹ *Зварницький Д.И.* . Карты Украины и Запорожья и планы р. Днепра // Труды XIII археологического съезда в Екатеринославе. 1905. – М., 1908. – С.51-60.

² Заслуговує уваги дослідження *В. Корда* "Матеріали до історії картографії України". – К.: Вид. ВУАН, Археограф. комісії, 1931. – 32 с.+41 к.

³ До недавнього часу через непорядкованість картографічних колекцій утруднювалось їх використання.

⁴ В деяких архівах до середини 80-х років матеріали картографії зберігалися в спецфондах.

⁵ Кабузан В.М. Заселение Новороссии в XVIII - первой половине XIX в. – М., 1976. – С.26-29.

⁶ Тимофеенко В.И. Города Причерноморья во второй половине XVIII в. – К., 1984. – 218 с.

⁷ Кирилов И.К. Цветущее состояние Всероссийского государства. – М., 1977. – С.19.

⁸ КордтВ. Вказ. праця. – Мапа 41.

⁹ Лирко В.А. Северное Приазовье в XVII-XVIII вв. – К., 1988. – С.49.

¹⁰ Записки Одесского Общества истории и древностей российских (300ИД). – Одесса, 1844. – О.1. – С.351-354.

¹¹ ЦДАДА. – Ф.192. – Оп.1. – Спр.10.

¹² Загоровский В.П. Изюмская черта. – Воронеж, 1980. – 238 с.

¹³ Лирко В.А. Торская укрепленная линия. // Вопр. Истории. – 1986. – No.1. – С.180-184.

¹⁴ ЦДАДА. – Ф.248. – Оп.160. – Спр.456.- А.148 ж, 148 з, 148 и.

¹⁵ ЦДАДА. – Ф.248. – Оп.160. – Спр.478. – А.299. Копія зберігається в ЦДВІА. – Ф.424. – Оп.1. – Спр.167, що датується 1735 р.

¹⁶ Пірко В.О. 250-річчя з часу спорудження Української лінії // Укр. істор. журнал. – 1986. – No.8. – С.139-142.

¹⁷ ЦДВІА. – Ф.424. – Оп.1. – Спр.1.

¹⁸ Там само. – О.ВУА. – Спр.26043.

¹⁹ Галкович В.Г. Картографічні джерела та їх застосування для вивчення історії України XVII ст. // УІЖ. – 1971. – No.9. – С.138-145.

²⁰ Пірко В.О. 250-річчя ... – С.141-142.

²¹ ЦДВІА. – Ф.423. – Оп.1. – Спр.167.

²² ЦДАДА. – Ф.248. – Оп.160. – Спр.555. – А.65.

²³ ЦДВІА. – Ф.460. – Оп.1. – Спр.7. У зменшеному вигляді вона опублікована К.В. Кудряшовим в книзі “Половецкая степь” (М., 1948).

²⁴ КордтВ. Вказ. праця. – С.16-17.

²⁵ ЦДВІА. – Ф.423. – Оп.1. – Спр.14.

²⁶ ЦДВІА. – Ф.423. – Оп.1. – Спр.17.

²⁷ Там само. – Спр.18.

²⁸ Там само. – Спр.19.

²⁹ ЦДАДА. – Ф.248. – Оп.160. – Спр.555. – А.67.

³⁰ ЦДВІА. – Ф.423. – Оп.1. – Спр.14.

³¹ Там само. – О.846. – Спр.26029.

³² ЦДВІА. – Ф.416. – Оп.1. – Спр.238.

³³ Там само. – О.423. – Спр.20.

³⁴ ЦДВІА. – Ф.416, оп.1, спр.1.

³⁵ Там само. – О.ВУА. – Спр.26031.

³⁶ Там само. – Спр.2603.

³⁷ Там само. – Спр.26032.

³⁸ Там само. – Спр.26033.

³⁹ Там само. – Спр.26034.

⁴⁰ Кабузан В.М. Вказ. праця. – N.93-95.

⁴¹ ЦДВІА. – Ф.416. – Оп.1. – Спр.240.

⁴² Галкович В.Г. Вказ. праця. – С.145.

⁴³ Полное собрание законов Российской империи (ПСЗ). Собрание 1. – Т.16. – No.12099.

⁴⁴ Там само. – Спр.12180.

⁴⁵ Кабузан В.М. Вказ. праця. – N.53-54.

- ⁴⁶ ЦДВІА. – Ф.ВУА. – Спр.16194.
- ⁴⁷ Там само. – Спр.26036, 26037.
- ⁴⁸ Там само. – О.416. – Оп.1. – Спр.243.
- ⁴⁹ Там само. – О.ВУА. – Спр.19147.
- ⁵⁰ Там само. – Спр.26038.
- ⁵¹ Там само. – Ф.416. – Оп.1. – Спр.244.
- ⁵² Там само. – Ф.ВУА. – Спр.25648.
- ⁵³ Там само. – Ф.846. – Оп.1. – Спр.592.
- ⁵⁴ Там само. – Спр.565.
- ⁵⁵ Там само. – Спр.569.
- ⁵⁶ Там само. – Ф.424. – Оп.1. – Спр.29.
- ⁵⁷ Там само. – Спр.31.
- ⁵⁸ Там само. – Ф.424. – Оп.1. – Спр.43.
- ⁵⁹ Там само. – Ф.423. – Оп.1. – Спр.21.
- ⁶⁰ Там само. – Спр.22.
- ⁶¹ Там само. – Ф.416. – Оп.1. – Спр.229.
- ⁶² ПСЗ. – Т. XX. – No.14252.
- ⁶³ Там само. – No. 14658.
- ⁶⁴ ЦДВІА. – Ф.ВУА. – Спр. 20126; ЦДАД. – Ф.192. – Оп.1. – Спр.4.
- ⁶⁵ *Кабузан В.М.* Вказ. праця. – С. 54-55.
- ⁶⁶ На 1779-1782 рр. припадають 6 мап Азовської губернії (ЦДВІА. – Ф.ВУА. – Спр.25650, 25651, 25652, 25793, 25794, 25795).
- ⁶⁷ Там само. – Спр. 26039.
- ⁶⁸ Там само. – Спр. 18724.
- ⁶⁹ Там само. – Спр. 18725.
- ⁷⁰ Там само. – Спр. 20769.
- ⁷¹ Там само. – Спр. 20770.
- ⁷² Там само. – Спр. 18729.
- ⁷³ Там само. – Спр. 18726, 20145.
- ⁷⁴ Там само. – Спр. 20152.
- ⁷⁵ Там само. – Спр. 20159.
- ⁷⁶ *Дружанина Е.И.* Вказ. праця. – N.9-14.
- ⁷⁷ ЦДВІА. – Ф.423. – Оп.1. – Спр.34.
- ⁷⁸ Там само. – Ф.ВУА. – Спр.18333.